

A jelenlegi elemzés viszont annak hangsúlyozásával zárul, hogy a mai köznyelvi nyelvhasználatban, de zömmel a mai nyelvjárási megnyilatkozásokban is mind az *oá*, mind az *eé*, *aa* hangkapcsolat tagjai között természetes a hiátus. Ez a HB. *mundoa*-féle alakjainak *oá*-s olvasatával állítható párhuzamba, illetőleg annak a hangűrfeloldásnak, amely a HB. *Hadlaua, veteve* stb. szavait jellemzi, korabeli sajátosságként való minősítését erősíti meg. Mindez pedig, bár a hiátusnak eléggé mozgékony a jelenségtérsége, és kicsi a valószínűsége annak, hogy mai formái ómagyar alakok közvetlen folytatói lennének (BENKŐ L.: ÁrpSzöv. 88), de áttételesen talán a régi nyelvi állapotok megmaradását és változását is illusztrálhatja.

MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS

Középmagyar kori szófaj történeti kérdések

1. Nyelvünk történetének az ősmagyar és az ómagyar kor 2000–2500 éve volt a legváltozékonyabb időszak. A nyelvi rendszert, annak egyes részrendszereit mélyen érintő változások akkor zajlottak. Természetesen az 1526 utáni középmagyar korban is folytatódott a változás: nyelvi elemek keletkezése vagy eltűnése, gyakoriságuk megváltozása, a rendszer egyes területeinek átstrukturálódása ennek a korának a nyelvét is jellemezte. Ezek azonban már nem jelentettek a nyelv egész rendszerére nézve döntő módosulásokat. A változásnak nemcsak a hatóköre szűkült, hanem tempója is csökkent. A nyelvi egységesülés folyamatának erőteljesebb válása volt a középmagyar kor fő eseménye.

Mindez lényegében a szófaji rendszerre is érvényes. A nyelvtörténeti kutatásban eddig elsősorban az ősmagyar korra és az ómagyarrá irányult a figyelem: A magyar nyelv történeti nyelvtana (BENKŐ főszerk., 1991, 1992, 1995) is ezt az időszakot fogja át. Ezért különösen érdekes az ómagyar kor utáni évszázadok nyelvének, szófaji rendszerének vizsgálata. Még a kutatóknak is szolgálhat meglepetésekkel. – Ennek vázlatos áttekintésével köszöntöm szeretettel Mező András tanár urat.

Mielőtt a középmagyar kori változásokra rátérnék, ha csak jelzésszerűen is, de villantsuk föl az ősmagyar és az ómagyar kor legfontosabb szófaj történeti eseményeit!

Az ősmagyar korban az alapnyelvből örökölt szófajok tovább éltek; közülük a névmások, a határozószók, a névutók és a módosítószók rendszere bontakozott ki erőteljesen. Új típusaik születtek, új keletkezési módok érvényesültek. Jelentősebb visszaszorulást az ősi kettős szófajú ige-névszók körében tudunk kimutatni. Az ősmagyar kor új szófaja a kötőszó; annak többféle típusa is létrejött.

Az ősmagyar kor végén, az ómagyar kor elején született meg az igekötők kategóriája. Az ómagyar kor korábbi szakaszában a határozott, majd a határozatlan névelő, valamint egyes névmásfajták léptek be a rendszerbe. Ezek más szófajú

szavakból szófajváltással, szófaji elkülönüléssel, illetőleg összetétel útján jöttek létre. Ha a szónak az eredeti szófaja is megmaradt, kettős szófajúság állt elő: például mutató névmás és határozott névelő, határozószó és igekötő (a szófajváltás, a konverzió kérdése külön kifejtést érdemelne). Az ómagyar kor folyamán egyes szófajok állománya jelentősen kiterelvényesedett: például sok új határozószó, névutó, kötőszó, módosítószó keletkezett. E változás hátterében is elsősorban a szófajváltás és az összetétel állt. Ezúttal is nőtt a kettős, hármas szófajú szavak száma, azaz erősödött a többszófajúság: határozószó és kötőszó, ragos főnév és névutó stb. Egyes szófaji altípusok gyengültek, mások nagyobb tempóban erősödtek; változott tehát az egyes szófaji altípusok aránya: például a primer ragos határozószók típusa kevés elemmel bővült, a szekunder ragosaké viszont erősen; vagy: a primer ragos névutók állományához képest a birtokos személyjelet és határozóragot tartalmazóké jóval erőteljesebben fejlődött. Egyes szavak el is veszíthették egyik (általában az eredeti) szófaji értéküket, és újra egy szófajúvá válhattak.

2. A középmagyar kori szófaji változások főleg az egyes altípusokat érintették. De egy új szófaj is született: a **névutómelléknév** („az ünnep *előtti* nap”). Ez a magyar szófaji rendszer legfiatalabb tagja. Ebben az esetben nem a névutóhoz, hanem az egész névutós szerkezethez járult az *-i* képző: (*ünnep előtti*) + *i*, szófajilag melléknévvé, mondatbeli szerepét tekintve pedig minőségjelzővé téve a szerkezetet. A nyelvújítás időszakában terjedt el (SEBESTYÉN: Névut. 234–6; NyÚSz. 379), de már a középmagyar korban megejelent. – A szótárak közül Calepinusnál (1585) találjuk rá az első adatot: 778: „perendie – *Holnap vtan*, perendinus – *Honap vtanni*”, majd Szenczi Molnár Albertnél: 1604: „*Ebedutanni*, Promeridianus”. Szövegbeli legkorábbi előfordulásait az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárból idézhetjük: az *előtti*-t a 17. század (1678–1683), a *nélküli*-t a 18. század negyedik negyedéből (1777). A névutómelléknév *-i* képzője a korábbi *való* igenév helyébe lépett, rövidítve, tömörítve a szerkezetet: *egymás után való* (MA: PPB:) → *egymás utáni*. Az *-i* képző először a határozószó + *való*-s szerkezetbe léphetett bele: *holnap való* → MünchK. 13ra: *holnap*, innen terjedhetett át azokra a ragvonzó névutókra, amelyek határozószóval kettős szófajúak: *valamitől távol való* → *valamitől távoli*, végül az egyszerű névutókra is: *fa alatti*. (A névutómelléknév eddigi története alapján előrejelezhetjük, hogy e kategória a jövőben tovább fog gyarapodni.)

3. A továbbiakban néhány mondatrész értékű szófajnak a középmagyar kori változását jellemzem röviden.

3.1. A kettős szófajú **ige-névszók** állománya tovább apadt. Az alaki elkülönülés során általában az igei tag változott meg; például ikeshetett: *ok* ’értelem’ főnév (vö. *okos*, *oktalan*) – *okik* ’okul vmiből, tanul’ ige (1616: NySz.); *pök* (*köp*) ’köpés’ főnév – *pökik* ige (1604: MA.). Az igei tag képzőt is kaphatott: *ágy* – *ágyaz*, *ágyal* (1693, 1708: TESz.); *íz* – *ízlel* (1598: NySz.). Az *-ász/-ész* képzős ige-névszók igei tagja még a középmagyar korban is jobbra iktelenül ragozódott: *halász*, *vadász*, *madarász* (A. MOLNÁR: TNYt. II/1, 1992: 911–4).

Ritkábban új ige-névszó párok is létrejöttek, beilleszkedve a meglévő képzett szavak rendszerébe; pl.: *gyámol* ’táplálás’ főnév (1456 k.) – *gyámol* ’gyámolít’ ige (1621: TESz., NySz.), *zavar* ige és főnév, *fürkész* ige, főnév és melléknév stb.

3.2. Az igenevek: A középmagyar kor folyamán fokozatosan ritkultak, visszaszorulóban voltak az **igeneves szerkezetek**, és egyre gyakrabban lépett a helyükbe mellékmondat, azaz a régebbi szintetikus szerkesztésmód rovására terjedt az analitikus. – A 16–17. századi szójegyzékekben, szótárakban igen gyakran találkozunk a *való* igenévvvel. A középmagyar kor folyamán azonban visszaszorulóban volt. Geleji Katona (CorpGr. 315) és mások tiltakoztak túlzott használata ellen. Háttérbe szorulása, elhagyása többek között az *-i* (vö. névutómelléknév), *-s*, *-só/-ső* melléknévképző gyakoribb alkalmazásával függhet össze, de a *levő* igenév terjedése is közrejátszhatott. A *levő* terjedésével párhuzamba állítható az a tény, hogy a *valván* helyébe a *lévén* lépett, a *volna*, *volt volna* igealakokat pedig lassacskán a *lenne*, *lett volna* váltotta föl (KÁROLY: NytudÉrt. 10. sz. 1956: 102, 107–8). A középmagyar korban háttérbe szorultak a létige képzőszerű *volta* igenevével alkotott, az ómagyar korban igen gyakori szerkezetek is (vö. *gyarló volta* ~ *gyarlósága*). – A korábban általános használatú *-ván/-vén* képzős határozói igenevekhez képest egyre gyakoribbá váltak a *-va/-ve* képzősek. Lassacskán bizonyos funkcionális különbség is kialakult a két alak között (BÁRCZI: MNyÉletr. 286). A *mondvám*, *mondvád*-féle személyragos igenevek visszaszorultak. Ritkult a *-val/-vel* képzős határozói igenév is, az egyébként is ritka *-atta/-ette* képzős pedig (pl. *ülette* 'amint vagy miközben ült') a korszak végére szórványossá vált; csak a székely nyelvjárásban őrződött meg (vö. HORVÁTH: NytudÉrt. 133. sz. 1991; A. JÁSZÓ: TNyt. II/1: 411–54).

3.3. A névmások közül (csak a viszonylag nagyobb horderejű változásokat említve) a személyes névmások egyébként zárt rendszerébe – a magázás, illetőleg nemtegezés meghonosodásával – a 16. század második felében új elemként lépett be a *kegyelmed* > *kelmed* > *kend* > *ked* és a *maga* (a visszaható névmás funkcionális változása révén). Az *ön* csak a 18. század végéről adatolható először. Új személyes névmás a *jómagam*, *jómagad*, *jómaga* is: nyomatékos 'én, te, ő stb. saját-maga' jelentésben vált használatossá: 1632: „vala ket ezüst pohara Kadar Istuannak az egiket ugia(n) *io maga* Czenaltata” (SzT.).

Az *-n* toldalékos személyes névmások viszont tovább ritkultak, főleg a többes számú alakok: *ennen*, *tennen*, *ennen* ~ *önnön*; *minnen*, *tinnen* (T/3. alak nem is volt; vö. SIPOS: TNyt. I, 1991: 373–5; G. VARGA: TNyt. II/1, 1992: 475–8).

A főnévi, melléknévi és szemnévi névmások csoportja főleg összetett elemekkel bővült: a mutató névmások közé belépett több *am-/em-* ~ *im-*, *ez-* előtagú, például: *amoly*, *amolyan*, *emily*, *emilyen* ~ *imily*, *imilyen*, *ezilyen* (MA., PPB.), több *-féle*, *-nemű*, *-forma*, *-szerű*, *-kora* képzőszerű utótagú, például: *olyféle*, *olyanszerű*, a kérdő névmások közé a *miféle*, *micsodaféle*, *micsodásforma*, *mekkora* (*me-* névmási tő + *kora* 'korú, idejű') stb. – A vonatkozó névmások lexikális gyarapodása a kérdő névmások keletkezésének függvénye: amikor például a középmagyar korban létrejött a *milyen*, *mekkora* kérdő névmás, attól kezdve a *milyen* ~ *a(z)milyen*, *mekkora* ~ *a(z)mekkora* vonatkozó névmás is használatossá vált. Ekkor terjedtek el a *né-* előtagú határozatlan névmásoknak az újabb, nyomatékosító szerepű előtaggal, az *egy* 'egyik' határozatlan névmással bővült párjai: *egynémi*, *egynéki* 'némely ember', *egynémely*, *egynémelyik* stb.

Az általános névmásoknak (és ezzel párhuzamosan az általános névmási határozószóknak is) új csoportja született: a megengedő értelmű *bár-* előtagúaké: *bár-*

ki, bármi, bármely, bármennyi. Mondattani tapadással való létrejöttük a 19. században is folytatódott. A *vala-* előtagúak az általános névmási szerepből elkezdtek visszaszorulni, ugyanakkor a középmagyar korban sem mindig egyértelmű, hogy az adott mondatban általános vagy vonatkozó névmási szerepet töltenek-e be: 1585: „*valami* [’bármi’ vagy ’ami’] jószágom vagyom, ... holtom után az én magzatomat illeti” (Balassi Bálint összes versei és levelei. Szépirodalmi Könyvkiadó 1955: 278). A korszak végére határozatlan névmási szerepük erősödött meg.

3.4. A mondatrész értékű szófajok közül még a **határozószót** említem meg: lényeges, a rendszert érintő változásnak tekinthető a korábbi *belől – benn/belől – belé* helyett a *belülről – belül – belültre* típusú, szekunder határozóragos háromirányú részrendszerek kialakulása.

D. MÁTAI MÁRIA

Beszélt nyelv a középmagyarban

A címből már kitetszik, hogy kettős indítékról és kétszeres gondról van szó. A hangfelvételek nélküli korszakok beszélt nyelvére és közülük a középmagyarra irányuló figyelem ugyanis rokon nehézségekkel kerül szembe. Mindkét esetben hiányoznak egyrészt a hozzájuk illő, jól kicsiszolt módszerek, másrészt ezek azért hiányoznak, mert nem gyűlt fel kellő tapasztalat kicsiszolódásukhoz. BEKE JÓZSEF Zrínyi-szótárának már publikált előszavában BENKŐ LORÁND még mindig így jellemezheti a helyzetet: „Közismert, hogy a XVII. század magyar nyelve – itt nem részletezhető történeti és tudománytörténeti okokból – eléggé kimaradt történeti nyelvészetünk és benne frazeológiai-szótörténeti kutatásaink érdeklődési köréből” (BENKŐ LORÁND: Előszó a »Zrínyi-szótár«-hoz: Irodalomismeret. IX. évf. 3–4. sz. 5). Ezt a tudománytörténeti láttelepet – több-kevesebb nyomatékbeli különbséggel – a középmagyar korszak egészére kiterjeszthetjük. BENKŐ azonban a beszélt nyelvi gondokat is érzékelteti, mert előbb Zrínyi nyelvének [!] szókincsbeli egészét (vö. uo.) idézi fel, majd feszesebben Zrínyi „írott[!]-irodalmi” életműve műfaji, tematikus gazdagságát méltatja (vö. 6).

A középmagyar kor nyelvállapotának, nyelvi jellegzeteségeinek feltérképezésére nemcsak a tudománytörténeti fehér foltok eltüntetése érdekében kell erőfeszítéseket tennünk. A magyar nyelvű emléktanyag feldúsulása ugyanis új szövegtípusokat is teremtett, illetőleg a kézírásos (és a nyomtatott) írásbeliségnek terjedése ezekből a szövegekből gazdag, egybevethető választékot is teremtett, illetőleg őrzött meg számunkra. Ezek között a szövegtípusok között több éppen a beszélt nyelvi elemek elkülönítésére ad jó, a korábbiaknál lényegesen jobb lehetőséget. Közülük ezúttal a peranyagok, még pontosabban csak a magyarországi boszorkányperek jegyzőkönyveinek tanulságait villantom fel – néhány kiválasztott szempontból.

Természetesen a középmagyar emlékekben megragadható beszélt nyelvi jelenségek a korábbi szinkroniára is visszavetítendőek, hiszen aligha kétséges, hogy ezek jó része nem ekkor keletkezett, hanem – a jegyzőkönyvjellegnek, a szövegtípusjegyeknek megfelelően – csak ekkor került be számos példában és változatban az írott nyelvbe. Azt is mondhatjuk, hogy a tanúvallomások egy része annyira hitelesnek, a tanú elmondott szavait híven rögzítőnek mutatkozik, hogy helyesebb „leírt (beszélt) nyelvnek” és nem (beszélt nyelvi elemeket is hordozó, őrző) írott nyelv tekintenünk.

A tanúvallomást tevők sajátos beszédhelyzetben formáltak meg mondanivalójukat. A tanúskodás külsőségei, hivatalos rendje merőben más volt, mint a köznapis beszélgetéseké, társalgásoké, de a tanúk által tapasztalt (megélt, látott, hallott) események, jelenségek hiteles [„(letett) hite után” való] megvallásának szándéka és kötelezettsége – a felidézett helyzetekben elhangzottaknak is pontos, hűséges visszadáására készítette a tanúskodókat. Már ebből a beszédhelyzetből is érthető azonban, hogy stilisztikai hatásosság szempontjából egyenletlenek ezek a jegyzőkönyvrészletek. De bármekkora legyen is a feszélyező tanúhelyzet szerepe a töredeltebb, kuszább kifejezésmódban, azt aligha vonhatjuk kétségbe, hogy egészen ezek a szövegek közelebb álltak a beszélt nyelvhez, mint a (tanúk nagy része számára aktív nyelvváltozatként nem is birtokolt) kifésültebb, írott nyelv valamely változatához. Az egykori szolgabírák „magától értetődően tanúkat hallgattak ki elsősorban, és nem jól mesélő adatközlőket kerestek” (Magyarországi boszorkányperek. 1529–1768. Közreadja SCHRAM FERENC. Budapest, 1982. III. kötet [a továbbiakban: **MBP III.**] 54). Arra is akad azonban példa (nem is ritkán), hogy a beszélt nyelvi hitelességet éppen egy-egy „jól mesélő” erősíti, teszi kétségbevonhatatlanná. Olykor olyan eleven, megjelenítően érzékletes egy-egy tanú írásban rögzített szövege, hogy nemcsak az élő beszéd lüktetését érezzük, hanem szinte gesztusnyelvi eszközeit is látjuk.

Bodor István feleségének 1740-ben lefolytatott peréből idézhetjük például egy 21 éves csaposlegény (educillator) vallomásrészletét: „Akkor mindgyárt [a pincében] az küszöbön ült fehér macska el kezdte nagy emberi módon az jajgatást, jaj! jaj! jaj! Nagy vastag jajgatással az ordas [macska] is az hordókon vékonyabban ugyan emberi módon. Azon jajgatásban kezdte az Ordas macska a penzes Cserepeket rágni, melyet látván a szunyog hálón által, az szúnyogh háló meg ütöttem, az Macskákat ijeszteni akarván; fel szóval mondtam az Macskáknak Vas Nyars. Mely szómra mind a két macska, fel kelvén ülésekbül, az pincze ablakának ugrottak, mint hogy pedig az ordas kissebbecke vólt, az könnyebben ki ugrott, az fehér pedig Nagyob lévén hatszor, vagy hétszer az ablakbül vissza esett jajgatással, jaj! jaj! Arra mondtam az Macskáknak, meg ijedtél mast kutyátul szakadt, hogy ki nem ugorhacz. Annak utánna csak ugyan fel ugorván mind a két macska a pincze ablakában le ültenek, s csak úgy beszéltem hozzájok mint Emberekhez, mondván; hiszem nagy késértetek vadtok, de hejában mert nem felünk töletek, mert Velünk az Ur Jesus Krisztus, mely szavamra vissza csúfoltak Emberi módon: be, be, be” (Magyarországi boszorkányperek. 1529–1768. Közreadja SCHRAM FERENC. Budapest, 1970. I. kötet [a továbbiakban: **MBP I.**] 267).

E felidézett jelenetbe most csak belevetített gesztusokat persze gyakran meg is neveztek, mert a gesztust tanúságtételükhöz, annak hitelesítéséhez nyomatékosan

hozzátartozónak ítélték. *Például: „Hallotta a Tanu világosan a Vén Nagy Andrásnének a szájából hogy mondotta te ocsmány Asszony ha ez előtt láttam volna az te Uradat, hogy olyan szép ember legyen vagy meg holtam volna vagy magamévá tettem volna, *az ujját meg pittyentette*” (1724: MBP. I. 116).

A feltérképezésnek nemcsak az elején, de a később, az elemzés során sem fedezkedhetünk arról, hogy nem csupán a leltárát, a „szótárát” kell elkészítenünk a középmagyar (stb.) beszélt nyelvi jelenségeinek, hanem arra, sőt elsősorban arra kell a kellő figyelmet fordítanunk, hogy a középmagyarban kezd markánsan megváltozni a beszélt és az írott nyelv viszonya. Ekkortól ugyanis egyre több olyan elem kerül be a (terjedő írásbeliség vonzásában) az írott nyelvbe, ami korábban is élt ugyan, de vagy lejegyzetlen maradt, vagy (és ez a lényeges mozzanat) ezek beszélt nyelvi elevenségét, valóságos gyakoriságát az írás nem mutatta meg. Az indulatszavak, módosítószók, határozószók különösen jól példázzák ezt a változást. Ezek a szófaji csoportok a hangzó beszédnek (írásban később is nehezen vagy töredékesen kifejezhető) hangzásbeli, intonációs stb. sajátosságait lexikai eszközzel érzékeltetik. – Külön részletezést, dokumentálást igényelne egyébként az is, hogy ezek a szavak (a vád vagy a védelem szándékával egyaránt) gyakran állnak a beszédészólam, az idézett szövegek, kulcsmondatok elején (ha nem is mindig a legelején); így mintegy „hangnemben előjegyzik” a továbbiakat: a mondanivaló pejoratív vagy amelioratív, békülékeny vagy támadó stb. voltát. Ebbeli szerepükben szoros párhuzamba állíthatók a megszólításokkal (és részben a köszönési formulákkal) is. *Például: 1728: „amidőn a madarak csevegését hallotta, Rehu reájok pökdösvén mondotta nekik: – *piha kutyák*, hiába dicsíritek az istent, hiába, mert nem ad esőt, nem” (A magyarországi boszorkányság forrásai I. Szerkesztette BESSENYEI JÓZSEF. Budapest, 1997. [a továbbiakban: **MBF. I.**] 266); „*aj*, te bolond, nem tudod te azt, hogy én .. szombaton kimentem a temetőbe, és ottan elhajtottam azt [= az esőt]” (1728: MBF. I. 268); „Rehu megfordulván felelt: – *ej*, ültem már én azon [= a szívárványon]” (uo.); „Balog Sigmondné viszont azt tanácsolta: – *éj*, ne báncsup, mert az édesattya kedves komám volt” (1736: uo. 62); „azt mondgya *hejj* ördög tagja leánya sokat sirattalak én tizedet, be el száradtal” (1722: MBP. I. 101); „az Anya [gyermekét] öleiben veven az haz közepin el sivalkodik ezt mondvan, *hah* edes Uram az gyermekemet elragadok tőlem” (uo. 96); „magam is megtapasztám az hasát, es azt mondám: – *be* nagy hájad van, sógor asszony” ([1712:] MBF. I. 130); „nem adta oda [a kért malacot], szemünk láttára az egyike meghal. S mondgya: – *ehol*, nem adott nekem, már megholt” (1714: uo. 134); „Harmad nap múltván az Isten megadván a fatensnak az magzatot, mingyárt azon éjjel reáment a fatensre Gulyásné, az gyermekét akarta elvenni, mondván: – *hoc ide*, te kutya” (1747: uo. 74. – A *hoci* (TESz.) ~ *hocca* (EWUng.) -c végű alakváltozatának szótározott adatánál (1863.) az itteni *hoc* korábbi.); „elment .. Rehu Suskához, mondván nekíe: – *jó Suska*, ha vagyon még az sírbul, amellyel megkente kegyelmed az uramat, jőne el kegyelmed” (1728: MBF. I. 264); „Varga Jánosné .. mondja a fatensnek: – *lelکم szomszéd asszony*, ihon vagyon egy táska” (1729: uo. 273); „sőt ha ilyen szépen [!] szóllott is [a férj] hozzá [a feleségéhez]: – *jöszte ide fiam*, inkább elszalatt tőlle, és bé sem ment addig a szobába, míg az ura le nem fekütt” (1763: uo. 150).

A nyomatékositás más-más lélektani indítékainak és irányultságainak (például: kérelés, panasz, bátorítás, [indulatos] biztatás, [türelmetlen vagy messzebb állónak szóló stb.] megszólítás) a kifejezésére az egyik leggyakrabban használt eszköz a szóismétlés. A beszédhelyzet hiteles felidézésére törekedve a középmagyar kor perbe hívtott tanúi is sűrűn és változatos árnyalatokban éltek ezzel az eszközzel. *Például: „*oh, oh* gonosz asszony, csak || ezért is megérdemlenéd a tüzet!” (1736: MBF. I. 329–30); 1734: „*ne fély, ne fély* (:ugy mond:) [a kiadás így jelöli az eredetiben is zárójelben álló szövegrészt] tsak mégis jobban kapaszkodj” (Magyarországi boszorkányperek. 1529–1768. Közreadja SCHRAM FERENC. II. kötet. Budapest, 1970. [a továbbiakban: **MBP. II.**] 432); „Hallotta .. hogy azt kiáltotta a' feleségére: – *gyilkosom, gyilkosom*, boszorkány vagy te” (1725: MBF. I. 381); „*eredj, eredj* a bíróhoz .. *üsd, üsd* bátya, hadd mennyen a' bíróhoz” (1765: uo. 158); „kialtok hozza három [!] izben ily formán *Sára Sára*” (1722: MBP. I. 100).

A hangzó nyelvet, az ejtémódot érzékeltető szavakkal, leírásokkal is azért találkozunk gyakran, mert a vallomásban megidézett beszédhelyzetet, az ott elhangzottakat (mintegy „akusztikailag” is) hitelesítik. A tanúk szándéka szerint pontosak, mint egy későbbi hangfelvétel. *Például: „az holott kérdeni kezdvén *súgva* Hertzeg Mihályt: ugyan (:mondom:) honnan meri ő ezeket mondani? Akkor *viszsa súg* Hertzeg Mihály” (1734: MBP. II. 433); „Kérdezd Örse mit látt Judith Leányom? Kérdezteis az fatens mondván: Mit lác Judka? felelte: Korsóst, Korsósnét, de csak *lassu szoval* [mondta]” (1753: uo. 453); „mondám néki: – boszorkány vagy te, ördög lel, bizony majd megváglok. Mivel kivontam volt a kardomat reá, ezt mondván, összecsapta a kezeit Christophné, *hahogva* mondta: – *ha, ha*. S azonban eltűnt előlem” (1676: MBF. I. 224); „A fatens felelt: – tik együtt ettetek meg engemet, gyógyicsatok meg, az Isten nevében kérlek. Felelt Jónáné: – együtt ettünk meg, együtt is gyógyítunk meg, csak fizess. Arra az három elrejtett tanuk berohantanak, és mondván: – elég már. Felelt Jónáné: – *üh, üh*, veszted volna el jó borod, engem rossz vacsorára hívtál. És a tanuk vele benn maradván, Kállai Sámuel urnak hírt adott a fatens, és úgy fogták meg Jónánét. A' tanuk bémenvén, mingyárt lerogyott a földre Jónáné” (1730: uo. 407); „Thott Getzi tsak ki hijja [a kígyót a bokorból] s a fára fel küldi, Ejed fej (:ugy mond *sej*p szoval:) segin pája .. estve felé penig, mondgya Thót Getzi: Istók [= Bibó István tanú] még isz itt van a kigyó, ekor osztán lé hívta a fárol. s ezt mondotta a kigyónak: No szeginy pája ejedgy menyel” (1734: MBP. II. 432).

A perbe fogott személyek bűnös voltát, környezetüket megbotránkozató életvitelét trágár beszédmódjuknak, szitkaiknak–átkaiknak szó szerinti visszaadásával szinte minden boszorkányparben érzékeltetik a tanúk, sőt a hozzájuk intézett kérdések is. Legtöbbször ugyanis az efféle beszédmód (illetőleg a boszorkánynak nevezés, azaz az így megnevezők vélekedése szerint a boszorkányként való felismerés) a vádnak fontos része. *Például: „*huncfut lelküvel*, és *kutya lelküvel* való szitkozódását tudgya .. *tüzes láncos menykő teremttével* való káromkodását, *ebatta* mondását, *segélyével* való esküvésését [!] bizonyosan tudgya, s hallotta .. || .. Tudgya .. *huncfut* és *tatár lelküvel* való szitkozódását” (1725: MBF. I. 381–2); „Hallotta részeg korába *attával, születével, lelküvel* való szitkozódását, tellyes Szent Háromságra való esküvésését [!], mit csinál az anya lelkének” (1725: uo. 380).

A beszélt nyelvnek ezeket az elemeit, fordulatait látványos indulat fűtötte, illetőleg torlasztotta föl. Ebből következően rögtönzésekkel tarkított állományuk bőségesen adathozható. Elterjedtségüket, nyelvhasználati gyakoriságukat egyértelműen mutatja az is, hogy ebből a kavargásból számos szó, kifejezés annyira megállapodott, olyan stabilan lexikalizálódott, hogy a korszak (hadi) törvényei tételesen felsorolták őket. A Rákóczi-szabadságharc 1705. szeptember 28-án kelt katonai törvénykönyve például (előzményként utalva az 1563. és 1659. évi törvénycikkekre) külön articulusban rendelkezik „Az káromkodók ellen” (Ráday Pál iratai. 1703–1706. Sajtó alárendezte BENDA KÁLMÁN–ESZE TAMÁS–MAKSAY FERENC–PAP LÁSZLÓ. Budapest, 1955. 393–4), illetőleg „Az káromlást vagy ördöngösséget hallók, látók, meg nem jelentők ellen” (uo. 394). Az elsőként említett articulus példázza az igaz keresztényhez nem illő szitkokat, mint „eb, kutya vagy eördög, vagy kő, vagj menykő és egyéb állat teremptette” (uo.). Ez a felsorolás nyilvánvaló módon a leggyakoribbakat, s azokat is csak típusukban megjelölve rögzítette, és korántsem tekinthető a teljes tilalmi listának. A boszorkányperek jegyzőkönyvei azt bizonyítják, hogy a törvényi szankciók lehettek ugyan önmagukban, illetőleg önmaguk erélyéhez mérten csekély hatékonyságúak, de az kétségtelen, hogy a korabeli társadalomban, a társadalom kisebb léptékű közösségeiben is világosan elkülönültek a feszültségmentes társadalmi érintkezéshez nem illő, ilyen értelemben illetlen szavak és kifejezések. A peranyagból is számos adatot találunk arra, hogy az efféle beszédmódot milyen állásfoglaló szavakkal bélyegezték meg. * Például: „Nem hallotta semmi *tisztátalan beszédgyét* sem magátul, sem másoktul” (1763: MBF. I. 150); „*trágár*, vagy *fajtalan beszédű é*” (1763: uo. 148); „ezeket a’ *mocskos szókat* .. és más egyéb *rút mocskokkal* illetve?” (1765: uo. 157); „mind a’ kettő sok *csúnya mocskolódást* vitt egymáson véghez, mert mind a kettő *csúnya nyelvű asszony*” (uo. 158).

A testi, azaz jórészt az altesti funkciókkal kapcsolatos megnevezések, ha a tanúk zömét nem is, a jegyzőkönyvet vezető írástudókat különösen érzékenyen érintették. Azt ugyan nem mondhatjuk (tárgytörténeti okokból), hogy ez a számukra különösen trágárnak ható szó- és kifejezéscsoport „nem tűrte a nyomdafestéket”, de a tintát–pennát bizonyosan nem.

A jegyzőkönyvekben elég nagy számban találunk a bántóan illetlennek érzett szövegrészek, megnevezések után, általában zárójelesen betoldott latin (tehát világosan a lejegyzőkre mutató) mentegetőző formulákat vagy ezek rövidítéseit. Ezeket az írott nyelvi illetve kifejező, ’engedelemmel vagy tisztességgel (legyen) mondva’ jelentésű fordulatokat jelentős számban és számos változatban tudjuk idézni (olykor egyetlen peranyagból is), de korántsem használták őket egyfajta hivatali, nyelvi bélyegzőként: sokszor nem éltek vele a lehetséges, azaz a kor mérceje szerint mondva a kívánatos esetekben sem. [A *salvis auribus, salva reverentia* és a *sit venia* típusra vö. MBP. III. 339; a *salvo honore*-félékre pedig BARTAL ANTAL: *Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae*. Lipsiae, 1901. 589 *Salvo honore dicere* a.]

A példákban – tisztességgel szólván a tisztelt olvasóhoz – csak a szelídebbek némelyikét közlöm, másokra csupán forrásjelzettel utalok. * Példák: „[Jósáné] láttya az ház előtt a fatens megírt leánkáját, s mongya nékie: – no várj, *salva venia*, kutyátul szakatt, mert megemelegeted. Kit is mihelyt ilyen szókkal megfenyegetett

volna, azonnal a fatens leánkája nagy jaj szóval a házban bément” (1731: BMF. I. 328). [Ez az adat még a szelídek közül is kitűnik szelídségével, tudniillik a *kutya szakadt*-típusnak még a durvább változatai előtt sem találni (a papírra vetés miatt) szabadkozó megjegyzést. Itteni alkalmazását bizonyára az indokolja, hogy ezzel a felnőttek között is nyers kifejezéssel egy lánygyermekre ijesztett rá a vádlott.]; „a Fatens Feleségének az hó szamos ingallyat (:*salvo honore*.) Szabo Mihályné a tál alá tette melly utannis felettebb meg betegedett” (1734: MBP. III. 315); „midőn a fatens oldala melle fekütt volna [a felesége], hogy eczaka valahol járt volna, nem tapasztalta, sött midőn *S. V.* [= *sit venia*] Testi szükségére ki mentis a fatens mindenkoron ki ment véle” (1753: MBP. II. 451). – Vö. még: *salva venia* = 1703: MBP. III. 189; 1728: MBF. I. 271; 1731: uo. 323, 328; 1741: uo. 335; 1748: uo. 350); *salva venia dicit* = 1729: MBF. I. 280; *salva reverentia dictis* = 1728: MBF. I. 284; *salva verborum reverentia* = MBF. I. 348; *salvis auribus* = 1716: MBP. I. 79, 97; 1728: MBF. I. 267; 1748: uo. 349; *salvis auribus dictum sit* = 1714: MBP. I. 63; *salvo honore* = 1691: MBF. I. 234; 1748: uo. 350; *salvo honore sic dictum* = 1717: uo. 86; *salvo cum honore* = 1728: MBF. 295; *sit venia* = 1752: MBF. I. 142, 143; *S. V.* = 1722: MBP. I. 97; 1752: uo. 130.

Még arra is van példa, hogy egy becsületsértési perben a viszontvád a felperes szitkozódó, mocskolódó beszédén alapul. Egy részletet idézek a peranyaghoz csatolt instantiából: „Ezen notabilis és engemet hiremben, nevemben nagy kisebbségem megsértődésével mennyi mocskos szidalmazással mocskolt és gyalázott, penára nem tudnám tétetni, nyelvemmel kibeszélleni, de mindezen rajtam megesett nyelve zabolátlanságát az fatenseknek nagyobb és erősebb bizonyoságnak edoctiójára törvényes fassiójok világossan megmondgyák és kimutatják. El merem mondani, véle szomszédságban való lakásomtul fogvást ottan nem tsak még az leánykáim ellen is pántolódni, mocskolódni meg nem szűnik, mert, ugyanis nevetlen leánykáim ha tsak az ablakja alatt olykor megfordultak, és arra mentek, formalibus azt mondotta: – hol mennek az kis kurvák! Nagy szóllás ártatlanságokban szegény leánykáimnak fejekhez olyan titulust csapni, épen törvénytelen, tilalmas, és rendkívül való az ártatlanokat olyan mocskos szókkal illetni. Csak ugyan, a belől denotált asszony sok rendben iterálta ellenem való motskolódásait” (MBF. I. 348; vö. még 1750: uo. 363–4).

A sértően mosdatlan beszéd emlékei mindenekelőtt a szavak, kifejezések jelentéséről, ezek szóhangulati jellegéről és fokozati különbségeiről adnak képet, azaz a szavak szóképzleti rétegződéséről és a jelentéskapcsolatokról. Az ítélező vélemények pedig – legyenek törvényiek vagy mindennapiak, írástudótól vagy írástudatlantól származók – azt igazolják, hogy e lexikai egységek funkciója, szerepe a nyelvtudatban világos volt, mert fontos volt. Nem valami nyelvi eszményhez, mércehez viszonyítva, hanem referenciájuk, valóságvonatkozásuk miatt. Fogalmazhatunk úgyis, hogy megítélésükben a (gyakran durva motivációjú) fogalmi jelentés mellett a kontextuális, sőt még inkább a szituációs jelentés is erőteljesen hatott. További történetükre (az írott nyelvbe és a köznyelvbe nyomulásukra) való kitekintés vagy akár csak utalás nélkül, most csupán annyit rögzítsünk: ez a fogalmi és lexikai kör az írott nyelvben először mint nyelvi kriminalitás, nyelvi bűn(tény) jelenik meg tömegesen.

Teljesebb adatbázison alapuló tüzetes elemzés természetesen számos részletre, összefüggésre világít még rá. Közülük egy alakot választottam.

ECKHARDT SÁNDOR több nyelvtörténeti adatot idézett arra, hogy a felszólító mód *-j* jele elmaradt az egyes szám 2. személyű igelakokból [Nyelvjárási alakok küzdelme az irodalmi nyelvvel a régi magyar irodalomban. (Az egyes számú imperativus történetéhez). – Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Szerkesztette BÁRCZI GÉZA és BENKŐ LORÁND. Budapest, 1956. 491–4]. A *-j* főként *r* és *l* után tűnt el, ha utána mássalhangzóval kezdődő szó következett: *waar meg!*; *teer meg*; illetőleg *ne gondol vele* (uo. 491). Effélékre a boszorkányperek 18. századi jegyzőkönyveiben is találunk még élő, azaz beszélt nyelvi bizonyítékot. * Például: „Egykor meg fenyegette a fatenst Kiskori Kató mondván *var meg* azt meg banod” (1722: MBP. I. 97); „keményen megfenyegette, így szólván: – *vár, megtanítlak*” (1747: MBF. I. 77); „[Gulyásné] megfenyegette, ezt mondván: – *vár* [!] < a kiadásban így!> *csak vár*” (1747: uo. 69). ECKHARDT közöl azonban olyan nyelvjárási adatokat is, amelyekben „mind az *l*, mind a *j* hiányzik: *mégá* v. *á még*” (i. h. 491). Később idéz 1529-ből „az *r* utáni aránylag ritka hasonulásra [mutató] szép és cáfolhatatlan példát ... »az [e ne yzend [e ne yrrad” (i. h. 492). Ezt a példát fentebb idézett forrásainkból és ugyancsak a 18. századból részben megerősíthetjük. Azért csak részben, mert az *r* utáni módjel teljes hasonulása (*rr*) kiegészül ECKHARDT nyelvjárási példázatával: a hasonulással eltűnt *j*-n kívül az *l* is hiányzik. Pontosabban szólva: ezúttal egy személyrag funkciójú *l* is hiányzik. * Például: „mondotta .. az Fatensnek, *várrá* [= várjál!] Kutya .. olyat csinállok hogy soha sen felejtet el” (1718: MBP. III.303); „[Harcásné] fenjegetet keminyen, no azt mongya, *várrá*, mert adnál te még nékem Borsót” (1715: MBP. I. 72); „akkor megh fenyegette *várrá* Illyen, s ilyen sohonaj fia az anyadtul kit szoptál ki tejet az is keserü lesz” (1722: uo. 90); „Kulcsar Mi[k]losné ki all az uczara nagy fenyegetesel meg fenyegette az fatenst, azt mondvan *vára* mert meg az Vilagon elsz is meg emlegeted” (1715: uo. 69); „*vara* te kutya mert mig elsz is meg emlegez” (1722: uo. 96).

Ezekből a kései példákból több következtetést vonhatunk le: (1) a felszólító módjel nélküli igealakok (egyes szám 2. személyben) még a 18. században is élnek – beszélt nyelvi jelenségeként; (2) a kétszeres alakváltozásnak (a módjel hasonulásában és az *-l* személyrag eltűnésében megmutatkozó todalék-elhomályosulásnak) a kialakulásában és megőrzésében bizonyonnyal a (fenyegetődző) emfatikumnak lehetett szerepe; (3) a rövidebb *várj*-nak megfelelő R. *vár* 'ua.' és a hosszabb *várjál*-nak megfelelő R. *várrá* 'ua.' között a 18. századi adatokban nyomatékbeli különbség nem található; (4) az ilyen alakulatok visszaszorulására mutat az, hogy adatainkban csak a *vár* igehez kapcsolódóan, tehát lexikalizálódottan fordulnak elő.

PUSZTAI FERENC

Német tükörjelenségek a magyar szókészletben: *akna, keringő, őrnagy*

A nyelvek szókészleti kapcsolata több formában nyilvánulhat meg. A legáltalánosabb a szóátvétel, amely során az átvevő nyelv új fonémasorokkal és jelentésekkel gyarapodik (német eredetűek: *cérna, karalábé, puttony* stb.). Más nyelvek szavainak hatására is keletkezhetnek új szavak úgy, hogy már meglévő szavakból összetélt vagy képzett szót alkotva fejezhető ki új jelentések. Ezeket szokás tükörszóknak nevezni: német mintájú például az *anyanyelv, őrangyal, tükörtójtás; fegyenc, hangulat, üzem* és sok más szavunk. Ha már egy meglévő szó jelentésköre mindenféle morfológiai változás nélkül idegen szó hatására bővül, tükörjelentésről beszélhetünk (l. alább).

A tükörjelenségek száma meglehetősen magas a magyar szókészletben, bár a jövevényszavak számát bizonyára nem éri el. Az EWUng. német vonatkozású anyagának feldolgozása során (és ebbe a nem címszóhelyzetben álló szavak is beletartoznak!) kb. 620 morfológiai jellegű tükörjelenséget (összetételeket és képzéseket) találtam, emellett az említett szótárban 208 olyan szó is van, amelynél biztosan vagy nagy valószínűséggel német alapú tükörjelentésekkel számolhatunk (vö. GERSTNER: *NytudÉrt.* 145. szám).

Az alábbiakban három magyar szót vizsgálok meg a (feltehető) német tükörjelentések szempontjából, továbbá röviden kitérek a címben említett szavakkal összefüggő egyéb etimológiai-szótörténeti kérdésekre is.

akna 1177/ hn., 1222 kn.; szláv jövevényszó. Az átvett alapjelentés 'nyílás; ablak' lehetett, amelyet a magyarban viszonylag későn, 1808-ból tudunk adatolni. Jelentései közül egyesek szintén a szlávból származhatnak (pl. 1600 'hordónyítás'), mások belső jelentésfejlődéssel keletkezettek (pl. 1782 'földben levő függőleges járat', különösen a bányászatban). Az EWUng. tizedikként 1911-ből adja meg a szó ma is ismert katonai jelentését: '(érintésre) robbanó szerkezet'. Ezt sem a szlávból, sem a korábbi magyar jelentésekből nem tudjuk levezetni, viszont tükörjelentésként jól magyarázható a németből: *Mine* 'bánya; ér mint ércelőfordulás; robbanószerkezet'. A magyar *akna* szónak a bányászattal is összefüggő, fent említett 1782-es jelentése mellett 1808-ból adatolható a 'bánya(üzem)' jelentése is. Ez a kettő szorosan kapcsolódik a német *Mine* bányászati jelentéséhez, ezért kézenfekvő volt, hogy a – nyilván az osztrák–magyar közös hadseregben a német katonai nyelv közvetítésével megismert – robbanószerkezet fogalmát a magyarban az *akna* szó jelölje, ami egyéb összefüggésekben már korábban is használatos volt a német *Mine* megfelelőjeként. A jelentéskölcsönzést segíthette az a tény, hogy az *akna* 1843-tól adatolható a 'robbanóanyaggal töltött földalatti járat, robbantójárat' jelentésben is, amely jelentéstapadásos önállósulás lehet az 1834-ből dokumentálható *tűzakna* 'ua.' összetételből. Ez utóbbi nyilván a mára elavult német *Pulvergang* 'ua.' és *Sprenggrube* 'ua.' alapján létrejött tükörszó. A GrimmDtWb. szerint mindkét szó a 18. század második felében jelent meg a német írásbeliségben.

A német *Mine* a francia *mine* átvétele, amelynek első jelentése 'érc-, illetve szénlelőhely', majd a puszkapor feltalálása után hadászati terminusként 'robbanóanyaggal töltött földalatti járat' jelentése is kialakult. A német katonai nyelvben a 16. század végén ebben a jelentésben bukkan föl a szó (melyet azután nyilván purista indítékból a 18. században a fent említett két összetétellel németesítettek), az eredeti bányászati jelentés a 17. század közepétől adatolható.

A francia szó átkerült az olaszba is: *mina* 'földalatti (bánya)járat; robbantójárat'. Az olasz szó a katonai-műszaki terminológia elemeként – bizonyára a török elleni harcokban részt vevő itáliai katonák közvetítésével – gyökeret vert a magyarban is: első írásos előfordulása 1683-ból való, jelentése 'robbantójárat'; 1867-ből adatolható 'bányajárat'-ként.

A magyarban a 'robbantójárat' katonai jelentés korábban jelenik meg az olasz jövevényszóval (1683), mint a szláv eredetű, de a 17. századra természetesen már teljesen meghonosodott *akna* ilyen jelentése, amely másfél évszázaddal későbbi. Az olasz eredetű *mina* azonban mégis kiszorult a magyar szókészletből (csupán a SzlavSz. tartalmaz egyetlen adatot), aminek a következő okai lehetnek.

Az olasz eredetű *mina* az adatok szerint mintegy két évszázadig elsősorban speciális katonai műszóként élt, a már az ómagyarban a szlávból átvett *akna* 19. század előtti jelentései között viszont több is összefüggésbe hozható a – talán jobban ismert – bányászattal: 1177/ 'sóbánya'; 1782 'függőleges vájat'; 1808 'bánya(üzem)'. A magyar szónak ebben a jelentésmezőben megfelelő német *Mine* katonai jelentését így viszonylag könnyű volt jelentéskölcsönzéssel a már meglévő magyar jelentések mellé illeszteni.

A németből való jelentéskölcsönzést talán elősegítette a nyelvújítás szelleme is. Mint fent említettem, az *akna* 1843-ból adatolható 'robbanójárat' jelentésének előzménye az 1834-ből ismert *tűzakna*. Ezt az összetételt a Magyar Tudós Társaságtól kiadott *Mathematikai Műszótár* tartalmazza, amely egy elkészítendő magyar nagyszótárhoz a matematikai, illetve tágabb értelemben vett műszaki (várépítési, malom- és vízepítési stb.) szakkifejezések összegyűjtését tűzte ki célul. A nyelvújítás egyik törekvése közismerten az idegen (főleg német) szavak háttérbe szorítása volt, amit többek között tükörfordításokkal és – kisebb, ám mégis számottevő mértékben – tükörjelentésekkel tudott elérni. Talán ennek köszönhető *akna* szavunk mára már elavult 'robbantójárat' jelentése, de mindenképpen tükörjelentésként értékelhetjük a ma általánosan ismert 'robbanószerkezet' jelentést.

Az ÉKsz. *akna*¹ alatt tárgyalja az 'üreg, vájat' alapjelentésre épülő jelentéseket, és a szót szláv eredetűnek mondja, *akna*² alatt pedig a 'robbanószerkezet'-tel összefüggő jelentéseket adja meg, német mintájú tükörjelenségnek minősítve a címszót. Alapvetően helyes ez az eljárás, hiszen a mai magyar beszélők tudatában nincs összefüggés a két alapjelentés között, vagyis leíró szempontból homonimákként kezelhetjük az említett szavakat. A fenti etimológiai-szótörténeti fejtegetések alapján azonban úgy vélem, az *akna*¹ alatt katonai régi aljelentésként szereplő „Vminek az aláaknázására ásott, fúrt hosszanti üreg” meghatározást át kellene tenni az *akna*² alá, mert a szócikkek végén szögletes zárójelben álló eredetbeli utalások így felelnének meg, illetve így jobban megfelelnek a tényleges etimológiai helyzetnek.

keringő Finnugor gyökű *kering* igénk főnevesült folyamatos melléknévi igenevének első adata 1479-ből származik, jelentése 'nagy terem', s az igének a régiségben gyakran előforduló *kereng* változatához kapcsolódik. Ugyancsak ebben a változatban terjedt el az 'árkadsoros belső folyosó' jelentés (1533), amely építészeti szakszóvá is vált: *kerengő*. A *keringő* alakváltozatban, '3/4-es ütemű tánc' jelentésben ma általánosan ismert szó első adata 1814-ből való. Ez a jelentés a német *Walzer* 'keringő' szó jelentésének átvétele, amit a magyar *kering* és a német *walzen* 'forogva ide-oda mozog' ige közös szemantikai jegyei tettek lehetővé. A német alapú tükörjelentés szóhasadást is okozott a *kerengő* ~ *keringő* változatok között, hiszen építészeti jelentésben csak az elsőt, 'tánc' jelentésben viszont csak a másodikat használjuk.

A 18. század második felében német területen divatba jött táncfajta a magyarban a *keringő* előtt a németből átvett *valcer* jelölte (1793). Ám viszonylag hamar magyar köntösbe öltöztették az „idegen” jelentést, ennek következtében általánosan elterjedt a *keringő*, a *valcer* pedig mára erősen periferikus szókészleti elemmé vált, de teljesen kihalni talán csak akkor fog, ha maga a tánc is eltűnik a táncművészetből.

őrnagy 1275 szn., 1327 kn; összetett szó az *őr* 'kémlelő, felügyelő' és a *nagy* 'vezető személyiség' főnevekből. A 13–14. századi adatok a középkori magyar határvédelem szakkifejezéseként 'az őrszolgálat parancsnoka' jelentést tartalmazák, ami azonban idővel kiszorult a használatból. A mai 'főtisztí rang, illetve ilyen rangú személy' jelentés 1809-ben jelenik meg a magyar írásbeliségben, Kazinczy egyik levelében (TESz.). Mint látható, a régi nyelvből „feltámasztott” alakhoz új jelentés társult, mégpedig nagy valószínűséggel két idegen szó közvetett hatására.

A magyarban az *őrnagy* előtt 'a századosnál eggyel magasabb rang' kifejezésére más szavak szolgáltak. 1703-ból ismerjük a *főstrázsamester* összetételt (TESz.), amely a régi német *Oberstwachmeister* 'ua.' rangjelölés alapján létrejött tükörfordítás: a német *Oberst-* magyar megfelelője a *fő-*, a mára elavult *Wachtmeister* 'őrmester'-é pedig az ennek a német összetételnek az alapján keletkezett *strázsamester* 'ua.' tükörfordítás (1695). (Ez utóbbi magyar szó előtagja, a *strázsa* 'őr; őrség' szláv jövevényszó, első biztos adata 1535 körüli időből való.) A német *Oberstwachmeister* azonban elszakadt az összetétel jelölte eredeti konkrét jelentéstől, és nem az őrséggel összefüggő tisztségre vonatkozik, hanem a katonai ranglétra egyik fokozatára – ennek következtében természetesen a magyar tükörszónak sincs már kapcsolata az őrséggel. Az 'őrnagy' jelentésű régi német összetételt a 17. század elejétől fokozatosan kiszorította a használatból az 16. század második felétől elterjedő és ma az említett rang megnevezésére egyedülként szolgáló *Major* (l. még alább is), az *Oberstwachmeister* a 19. században még udvariassági formulaként élt, de azután teljesen elavult.

Magyar írásos adatként 1749-ben jelenik meg az 'őrnagy' jelentésű *major*. Ez a fent is említett német *Major* 'ua.' közvetítésével a magyarba került francia *major* 'ua.' átvétele. A francia szó végső soron a latin *maior* 'nagyobb'-ra, a latin *magnus* 'nagy' középfokára megy vissza.

A magyar *őrnagy* szóalaknak a 19. század elején történt felelevenítését bizonyára ez a nyelvi tény is motiválhatta, de a *főstrázsamester*-rel és a *major*-ral szembeni felülkerekedésének más okai is lehetnek. Egyebek mellett számolhatunk

a *hadnagy* 'a századosnál kettővel alacsonyabb rang' (1753) analógiás hatásával (az összetétel első írásos adata 1231/1550-ból való, akkori jelentése '(katonai) parancsnok'), valamint az 1330 óta adathozható, német eredetű *major* 'határban levő gazdaság' szóval fennálló homonímia megszüntetésére való törekvéssel is. Az *őrnagy* megerősödéséhez vezethetett az a tény is, hogy a *főstrázsamester*-rel szemben ez lényegesen rövidebb és „harmonikusabb” szó (nincsenek benne többszörös más-salhangzó-torlódások), másrészt az *őrnagy* sokkal inkább magyar szónak hatott, mint az idegenségét meghonosodva is őrző (fő)strázsa(mester) vagy a Kazinczy és köre számára egyértelműen idegen eredetű *major*.

Az EWUng. az *őr-* alatt tárgyalja az *őrnagy* szót, s 2. jelentését a fent is emlegetett német *Oberstwachmeister* 'őrnagy' szó alapján közvetlenül keletkezett tükrjelentésnek tartja. A német szó története ezt kevésbé támasztja alá, bár Kazinczy németes műveltségének ismeretében ezt a közvetlen hatást sem lehet teljesen kizárni. Úgy gondolom azonban, hogy a magyar szavak története a fent vázolt át-ételes „tükrözéseket” valószínűsíti.

Irodalom

EWUng. = BENKŐ LORÁND (főszerk.): Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995. – 3. Register. 1997.

GERSTNER: NytudÉrt. = GERSTNER KÁROLY: A német vonatkozású elemek legújabb etimológiai szótárainkban. Nyelvtudományi Értekezések 145. szám. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.

GRIMM = GRIMM, JAKOB–GRIMM, WILHELM: Deutsches Wörterbuch. Fortgesetzt von M. Heyne, ... der Arbeitsstelle des Deutschen Wörterbuches zu Berlin. I–XVI. Leipzig, 1854–1954.

SzlavSz. = PENAVIN OLGA: Szlavóniai (kórogyi) szótár 1–3. Fórum, Újvidék, 1967–1978.

TESz. = BENKŐ LORÁND (főszerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976. – 4. Mutató. 1984.

GERSTNER KÁROLY

Adalékok a *mező* : *mezeje* tőtípus Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei használatához

Köszöntő munkánk témáját – a tőtípus neve kínálta „tréfás” lehetőségén kívül – azért is választottuk, mert érinthetünk vele néhány olyan területet, amelyeknek ünneptünk elismert, kiváló képviselője: a nyelvtörténetet, a névtant, a dialektológiát.

A leíró szempontból *ó*-t *a*-val, *ő*-t *e*-vel váltakoztató tőtípusba tartozó szavak külön csoportot képviselnek a 0 toldalékos alakjukban eredetileg diftongusra végződő tövek között is, hiszen nem dönthetjük el teljes bizonyossággal, hogy a β , γ kiesésével keletkezett hiátustöltő *j* elem a tőhöz vagy a toldalékhoz tartozik-e (vö. SÁROSI ZSÓFIA 1991: 178–186). Sajátos az is, hogy a 0 toldalékos alak fejlődése némileg másként alakult a palatális hangrendű névszók esetében, mint a velárisokéban. A γ (β) vokalizálódása palatális és veláris névszóknál egyaránt eredményezhetett kétféle tövégi monoftongust (*ő* ~ *é*, *ó* ~ *á*). A különbség a két töcsoport között abban mutatkozik meg, hogy míg a palatálisok kétféle nominativusa (*mező* ~ *mezé*) a nyelvtörténet folyamán végig jelen van (bár az *ő*-s változat egyre inkább kiszorítja az *é*-s alakokat), a velárisok *á*-s változata túlnyomórészt csak toldalékos alakokban maradt fenn. A magas hangrendű szavak *j*-s változata tehát kétféle módosult csonka tövel váltakozik (*mező* : *mezeje*, *mezé* : *mezeje*), a mély hangrendű elé általában csak eggyel (vö. i. m. 184–85).

A tőtípusban a *j*-s alakváltozat rendszeresen az *-i* az *-ú/ü* melléknévképzők és az E/3. birtokos személyjel előtt jelent meg. (Olyan toldalékok előtt tehát, amelyek bármely magánhangzóra végződő tőhöz a *j* hanggal mint hiátustöltővel kapcsolódnak. Ez az oka annak, hogy a *j* joggal tartható a toldalék részének is (vö. i. m. 184). Az alakváltozatok alakulását, fennmaradását segítette az analógia is, a kései ómagyar kortól napjainkig, pedig az *-ő*, *-ó* végű alapalak erős analógiás hatását, ill. az ennek következményeként jelentkező egyalakúsodást figyelhetjük meg (vö. SÁROSI ZSÓFIA 1992: 265). Még fokozottabban igaz ez a fenti tőtípussal rokon *ó*-t *á*-val váltakoztató tövek csoportjára (*bíró* : *birák*, *bírója* : *birája*). Történetileg is más módon fejlődtek: a két vokális között álló spiráns kiesése után a szomszédossá váló magánhangzók egy hosszú hanggá olvadtak össze (vö. SÁROSI ZSÓFIA 1991: 179). Az *á*-s formák a nyelvtörténet folyamán erősen visszaszorultak, mai köznyelvünkben már archaikus változatnak tekinthetők (vö. MMNy. 1982: 110). A Magyar ragozási szótár a *bíró* főnevet az 1. ragozási csoportba, a változatlan magánhangzós tövű szavak közé sorolja, a *birák* alakot ritkábbnak minősíti (vö. i. m. 112). (Ld. Még pl. IMRE 1972: 303, NyKk. 1985: 1084, VégSz. 1969: 287.)

A megye földrajzinév-anyaga értékes adalékokat szolgáltat a vizsgált tőtípus egyes tagjainak nyelvjárási előéletéhez. A fentebb felsorolt lexémák közül az *erdő*, *mező*, *szőlő* főnevek előfordulnak földrajzi nevek ún. köznévi utótagjaként is.

A megye területén található földrajzi nevekben az *erdő* főnév kizárólag az *erde-*tőalternánshoz veszi fel a *-je* birtokos személyjelet: pl. Kántorjánosi: *Urak erdeje* (KÁLNÁSI 1989: 141), Botpalád: *Túr-erdeje* (i. m. 24), Székely: *Varga erdeje* (MEZŐ 1968:148) stb. A *mező* lexéma toldalékolásakor területünkön a *meze-*tőalternánshoz kapcsolódik az *-i* melléknévképző és az *-je* birtokos személyjel: pl. Mátészalka: *Kis-mezeji-szőlő* (KÁLNÁSI 1989: 240, Uszka: *Batár-mezeji dűllő* (KÁLNÁSI 1984: 467), Jánkmajtis: *Nagy-mezejesi-tanya* (KÁLNÁSI: 1984: 116), Nagydobos: *Éh János mezeje* (KÁLNÁSI: 1989: 291). A *szőlő* köznévfőnév a vizsgált névanyag tanúsága szerint egyalakú tőként viselkedett a megyében, az egyetlen *szőle-*tőalternáns Nagydoboson fordul elő a *Radák szőleje* ~ *Radák szőlője*, *Radák szőleje mellett* névváltozatokban, minden más esetben a szótári tőhöz kapcsolódik az E/3. birtokos személyjel: pl. Nyírkáta: *Serly szőlője* (KÁLNÁSI 1989:377), Nyírmada: *Dorka szőlője* (MEZŐ 1967: 90) stb.

Az elemzett tőtípusba tartozó szavak tőváltkozása nyelvjárásainkban gyakoribb, mint a köznyelvben, s az *ó* : *á* váltakozás is fellelhető még (vö. HORGER 1934: 110, KÁLMÁN 1975: 48, IMRE 1972: 303, SZABÓ GÉZA 1987: 71). E tőtípusok földrajzi elterjedtségére, illetve megterheltségére vonatkozóan azonban a dialektológiai szakirodalom sem szolgál pontos útmutatással. A kutatók véleménye szerint a tőtípus megterheltsége a dunántúli, a palóc és a székely nyelvjárásokban nagyobb, mint a többiben.

Korábbi kutatásaink során nyolc szabolcs-szatmár-beregi községben közel száz adatközlő nyelvhasználatában már vizsgáltuk az elemzett tőtípusba tartozó *csípő*, *erdő*, *szőlő*, *vő*; *ajtó*, *disznó*, *zászló*, illetve *biró* lexémák egyes szám 3. személyű birtokos személyjeles alakváltozatait (vö. P. LAKATOS–T. KÁROLYI 1992: 16–18; uők: 1998: 238–43). Akkor is és most is szembesülnünk kellett azzal a problémával, hogy – bár a szóföldrajzi vizsgálat mellett változásvizsgálatot is végzünk – a több irányú történeti fejlődés és a kevés történeti adat miatt az adott településeken nehéz megállapítani, milyen irányú változásról van szó, megfelelő viszonyítási alap híján nehéz megítélni, hogy a váltótő eredeti-e, vagy éppen újabban van terjedőben.

Jelen dolgozatunk is inkább tényfeltáró jellegű. A beregi Lónya és a szabolcsi Bátorliget községekben 20, illetve 12 különböző életkorú, szociális háttérű adatközlőtől aktív, indirekt kérdőíves módszerrel felvett gyűjtés eredményeit összegezzük. Ahol lehetőség van rá, utalunk a Magyar nyelvjárások atlasza, a SzamSz. és a korábban említett gyűjtésünk megállapítására is.

A két községben a vizsgált lexémák a toldalékok előtt többnyire nem azonos tőváltakozást mutatnak. Lónyán az *ajtó*, a *zászló* és az *erdő*, Bátorligeten pedig az *ajtó* és a *vő* főnevek egyértelműen *ó*-t *a*-val, illetve *ő*-t *e*-vel váltakoztató tövűeknek tekinthetők a vizsgált grammatikai alakváltozatokban (mindössze egy-két adatközlő kapcsolta a szótári tőhöz a toldalékmorfémát).

Az *ajtó* : *ajtaja* tőváltakozás volt a meghatározó a korábbi kutatópontjainkon is (vö. P. LAKATOS–T. KÁROLYI i. m. 17), bár a köznyelvi szakirodalom és a SzamSz. is ingadozó tőtípusúnak tartja (vö. VégSz. 205, PAPP 1974: 29, SzamSz. 97), a ragozási szótár pedig jelentés-megkülönböztetést jelöl az *ajtója*, illetve *ajtaja* között (i. m. 70).

Lónyán szociolingvisztikai különbségek nélkül a *zászlaja* alakváltozat az általános, itt nem érvényesül az a tendencia, amelyet a megye egyéb kutatópontjain rögzítettünk, hogy az *a-s* tőalternánst a fiatalok és a magasabb végzettségűek részesítik előnyben. Bátorligeten – a köznyelvi használathoz hasonlóan – ingadozó tőtípusnak tekinthető, bár a szótári tő valamivel nagyobb arányban (58%) fordul elő, mint az *a-s* tőalternáns, de a két tőváltozat használata nem jellemezhető szociolingvisztikai mutatókkal (a *zászlóuja* ~ *ászlóuja* Csűrnyél egyalakú tőtípus Szamsz. II. 470).

Bátorligeten a megye többi kutatópontjához hasonlóan nagyobb tőingadozást mutat az *erdő* főnév a fiatalabbak, illetve a magasabb iskolai végzettségűek használatában, az idősebbeknél a birtokos személyjel az *e-s* alternánshoz kapcsolódik. Lónyán ellenben egyértelműen, minden megoszlás nélkül az *erde-* tőalternánshoz veszi fel a *-je* birtokos személyjelet.

Bátorligeten egyértelműen váltótővének mutatkozik a *vő* főnév, Lónyán viszont az iskolai végzettség szempontjából rajzolódik ki különbség a toldalékolásában. A köznyelvben ingadozónak tekinthető tő egyes szám 3. személyű birtokos személyjeles alakjában *veje* változatban él Lónyán (75%), ez tekinthető nyelvjárási normának (vö. P. LAKATOS–T. KÁROLYI i. m. 18). A *vője* változatot inkább a magasabb iskolai végzettségűek adják meg, illetve ingadozó tővéként használják a főnevet. Egy 70–80 év közötti alacsony iskolai végzettségű női adatközlőtől a nyelvjárási archaizmusnak tekinthető *veji* alakváltozatot kaptuk.

Bár valamivel kisebb százalékos arányban, de határozottan megállapíthatjuk a *szőlő*, *disznó* és a némileg más történeti fejlődésű *bíró* morfológiai (tótani) viselkedését is. Lónyán 82, illetve 87%-ban, Bátorligeten pedig 92, ill. 78%-ban a *szőlő* és a *bíró* (*bíró*) szótári tőhöz kapcsolják adatközlőink az egyes szám 3. személyű birtokos személyjelet, tehát a két lexéma egyalakú tőként viselkedik a vizsgált morfémaszerkezetekben. Ezek az eredmények összecsengenek korábbi gyűjtésünk eredményeivel. A „*Szőlősgazdák mutatják: itt húzódik el a mi szőlőnk, itt pedig a szomszédnak a*” hívómondatra érkező *szőleje* alakváltozatot magasabb iskolai végzettségűektől kaptuk. Valószínűleg ezt érezték választékosabbnak.

A *disznó*, illetőleg toldalékos alakjainak a nyelv atlaszban és a SzamSz.-ban még megtalálható realizációi (*disztó*, *disztója*, *diszta*, *diszna* vö. SzamSz. I. 170, NyAtl. 87–88) több izgalmas kérdést előlegeztek, úgy tűnik azonban, hogy napjainkban ezek az alakváltozatok már kihaltak, vagy a nyelvjárás egészéhez viszonyítva annyira archaikus jelenségek, hogy kérdőíves módszerrel nem gyűjthetők. (Orvadatként Lónyán sikerült egy *disztó* alakot rögzítenünk. Az adatközlő 80 éves alacsony iskolai végzettségű – eredetileg mezőgazdasággal foglalkozó – férfi volt.) Lónyán a birtokos személyjel előtt az *a-s* váltótő jelenik meg (*disznaja* 64%), Bátorligeten ellenben e toldalékmorféma előtt a szótári tő az általános (*disznója* 92%). Lónyán a *disznója* a 40 évesnél fiatalabb adatközlőkre a jellemzőbb. E kutatóponton ezt az eredményt – tehát a többalakú tőtípusba sorolhatóságot – támasztja alá az is, hogy a kérdőív egy másik kérdésére is többen *disznaja* alakváltozattal feleltek. A megye többi kutatópontjának eredményei inkább a bátorligetihez állnak közelebb, hiszen a vizsgált helyeken összességében inkább a szótári tőhöz kapcsolódott a birtokos személyjel; a történeti adatok tanulsága

szerint is a legtöbb községben a *disznó* az egyalakú tövek közé tartozott. Az a-s váltótó analógiás hatása terjedhetett el, s ma már jellemzőbb az ingadozó használat (vö. P. LAKATOS – T. KÁROLYI i. m. 18).

Bátorligeten a *disznóhoz* hasonlóan a *csípő* főnév is egyértelműen az egyalakú tőtípusba tartozik, csak egyetlen fiatalabb érettségizett hölgy adta meg a *csipeje* változatot. Ugyanakkor Lónya nyelvhasználatában leginkább a *csípő* főnév mutat ingadozást a vizsgált morfémaszerkezetben. Az adatközlők 67%-a adta meg a *csípője* (*csipője*), 33%-a pedig a *csipeje* (*csipeje*) alakváltozat. Ez a lexéma az, amelynek használatában a leghatározottabb szociolingvisztikai különbség mutatható ki. Egyértelműen az életkor a meghatározó: az e-s tőalternánst csak a nyelvjárási alaprétég hordozói, az idősebbek használják. Az 50 év alatti adatközlők egyike sem adott meg *csipeje* (*csipeje*) alakot Lónyán.

Összességében elmondhatjuk, hogy a szabolcs-szatmár-beregi terület korábban vizsgált községeinek nyelvhasználatával szemben – ahol az ó-t a-val, ő-t e-vel váltakoztató tőtípus lényegesen nagyobb ingadozást mutatott, illetve az egyalakúsodási tendencia erősebbnek bizonyult – Lónyán a *szőlő*, *bíró*, illetőleg kisebb mértékben a *csípő* főnevek kivételével az egyes szám 3. személyű birtokos személyjelles alakokban szociálisan általános érvényüként az e, a váltóhang jelenik meg. Bátorligeti eredményeink viszont korábbi vizsgálati tapasztalatainkhoz hasonló tendenciákat tükröznek, vagyis nagyobb a tőtípus használatában az ingadozás, és erősebb az egyalakúsodási tendencia.

A korábbi vizsgálatok, az egyéb jelenségek eredményeinek összegzése után állapíthatjuk majd meg, hogy ebben a nyelvi okok mellett milyen külső (településtörténeti, földrajzi, hiszen Lónya határközség, viszonylag zárt közösség stb.) okok játszhatnak szerepet.

Felhasznált irodalom

BENCÉDY JÓZSEF–FÁBIÁN PÁL–RÁCZ ENDRE–VELCSOV MÁRTONNÉ, 1974. A mai magyar nyelv. Szerk. Rác. Endre. Tankönyvkiadó, Budapest.

CSÚRY BÁLINT, 1936. Szamosháti Szótár I–II. Budapest.

ELEKFI LÁSZLÓ, 1994. Magyar ragozási szótár. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.

HORGER ANTAL, 1934. A magyar nyelvjárások. Budapest.

IMRE SAMU, 1971. A mai magyar nyelvjárások rendszere. Akadémia Kiadó, Budapest.

KÁLMÁN BÉLA, 1975. Nyelvjárásaink. Tankönyvkiadó, Budapest.

KÁLNÁSI ÁRPÁD, 1984. A fehérgyarmati járás földrajzi nevei. Debrecen.

KÁLNÁSI ÁRPÁD, 1989. A mátészalkai járás földrajzi nevei. Debrecen.

P. LAKATOS ILONA–T. KÁROLYI MARGIT, 1992. Alaktani jelenségek vizsgálata a névszók köréből szabolcs-szatmár-beregi nyelvjárásokban. Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis, tomus 13/C. Nyíregyháza. 13–21.

P. LAKATOS–T. KÁROLYI MARGIT, 1998. Változásvizsgálatok Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. In. III. Dialektológiai Szimpozion. Szerk. SZABÓ GÉZA, MOLNÁR ZOLTÁN. Szombathely. 238–245.

- MEZŐ ANDRÁS, 1967. A baktalórántházi járás földrajzi nevei. Nyíregyháza. Nyelvművelő Kézikönyv II. 1985. Főszerk.: GRÉTSY LÁSZLÓ és KOVALOVSKY MIKLÓS. Akadémia Kiadó, Budapest. 1085
- PAPP FERENC, 1969. A magyar nyelv szóvégmutato szótára. Akadémia Kiadó, Budapest.
- PAPP FERENC, 1974. A magyar főnév paradigmatisz rendszer. Akadémia Kiadó, Budapest.
- SÁROSI ZSÓFIA, 1991. A névszótövek. In. A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémia Kiadó, Budapest.
- SÁROSI ZSÓFIA, 1992. A névszótövek. In. A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. kötet. Főszerk.: BENKŐ LORÁND. Akadémia Kiadó, Budapest. 263–265.
- SZABÓ GÉZA, 1982. A magyar nyelvjárások. Tankönyvkiadó, Budapest.

LAKATOS ILONA – KÁROLYI MARGIT

A romániai magyar nyelvjárások atlasza névtudományi jelentőségéről

1. Tudjuk, a nyelvjárás atlaszok létrejöttét nem névtani igények motiválták. Anyaguk egy vagy több nyelvjárás, nyelvjárás-terület, illetve egész nyelvterület földrajzi dimenzióban megjelenő hangtani, alaktani, lexikális, szemantikai tagolódásának ábrázolását, tanulmányozását szolgálja – átfogóan vagy egy-egy részrendszerre összpontosítva. Ebben a komplex megközelítésben a nevek mint a szókinés sajátos elemei – természetesen – csak egy kisebb színfoltot képviselnek. A nagyobb nyelvátlaszok többsége nem feledkezik meg róluk, és kérdőívbe iktat néhány tulajdonnévi lexémát is (l. pl. a MNyA. *Károly, Mihály, Sándor, Erzsébet, Ferenc* keresztnéveit és ezek toldalékos alakjait), illetőleg olyan szavakat, amelyek a névkutatás számára átlagon felüli jelentőséggel bírnak; e kisebb mintavételek azonban a későbbi feldolgozások során gyakran elsikkadnak, elfelejtődnek. A jelen írás célja kettős: 1. Mindenekelőtt tisztelni kíván a magyar névkutatás elismert alakja, kedves jóbarátom, Mező András előtt. 2. Másodsorban szeretné felhívni a figyelmet egy csodálatosan gazdag nyelvi adattár, A romániai magyar nyelvjárások atlasza névtani adalékaira, onomasztikai jelentőségére.

2. A névtudomány és nyelvöldrajz közötti kapcsolat szorosabbra vonását általában a névtanok kezdeményezik, mikor egyre bővülő adattáraik felszínre hoznak kifejezetten névtani vagy a nevekre is kiterjedő általánosabb nyelvi megoszlásokat a táji tagolódás síkján. (A két kutatási terület érintkezéséről l. pl. ÖRDÖG FERENC, Helynévgyűjteményeink mint az onomatodialektológia forrásai: Baranyai Művelődés 1989/3: 27–33; JUHÁSZ DEZSŐ, Névtan és nyelvöldrajz: MNy. 89 [1993]: 72–7, itt további bő irodalom; TÓTH VALÉRIA, Ómagyar helyneveink és a névföldrajz: MNyj. 35 [1998]: 119–32; stb.) Az ómagyar korszakot tanulmányozva pedig a források jel-

lege „kényszeríti” a nyelvészt a nevekkel való foglalkozásra, hiszen a nyelvemlékek túlnyomó többsége tulajdonnevekben bővelkedő szórványemlék, s ezek szakszerű történeti földrajzi értékelés után nyelvjárástörténeti vizsgálatokra is alkalmasak.

Vajon mennyi és milyen jellegű névtanilag hasznosítható anyagot tartalmaz legújabb nyelvjárási nagyatlazunk, A romániai magyar nyelvjárások atlasza? A 11 kötetesre tervezett mű, melynek anyagát Murádin László gyűjtötte, szerkesztésével és sajtó alá rendezésével pedig engem bízott meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság, kiadásának fele útján jár: megjelent négy kötete (Bp., 1995–1998.), sajtó alatt van az ötödik, az előkészítés szakaszában a hatodik és hetedik. Ebben a fázisban már elfogadható válasz adható a feltett kérdések egyikére, tudnillik hogy milyen jellegű névtani anyaggal számolhatunk a műben. A „mennyi” kérdésre egyelőre csak közvetett fogódzókat nyújthatunk, meg kell várni a kiadás lezárulását. Figyelmemet tehát én is most a névtani hasznosíthatóság típusaira összpontosítom, továbbá – a hely és alkalom nyújtotta keretek között – néhány kiválasztott térképlap kommentálásával foglalkozom.

3. A) Helynevek

a) Alapalakban szereplő helynévre egyelőre két folyónevet, a *Maros*-t (1127.) és a *Szamos*-t (1128.) találtam. Ősi vízneveink igen nagy ismertségnek örvendenek, alakjuk is viszonylag stabil. Ennek ellenére jól mutatják azt az általános szabályszerűséget, hogy a helynevek sem vonhatják ki magukat a nyelvjárási, illetve nyelvtörténeti hangtendenciák hatása alól. Mindkét szó kiválóan alkalmas például a mezőségi *a*-zás hangsúlytalan szótagi érvényesülésének tanulmányozására. A *Maras*, *Szamas*-féle ejtések elterjedése lényegében megegyezik a hasonló hangszerkezetű közszavak területi képletével. Vannak persze más, figyelemre méltó, de kisebb hatókörű jelenségek is, pl. az első szótag zártabb ejtése: *Szomos* (F: 13, T: 12), *Szomas* (F: 11, 13), *Moros* (K: 3), *Moras* (F: 13), vagy a szóvégi *s* félhosszú nyúlása (1127: F: 9, 10, R: 1; 1128: D: 6, F: 10 L: 17). A két térképlap összehasonlítása is mutatja azonban, hogy teljes azonosságot, következetességet a földrajzi megjelenésben sem várhatunk el.

Névszociológiailag is értelmezhető állapot fejthető ki viszont az adathiányos kutatópontok elhelyezkedéséből. A „Melyik Erdély legnagyobb folyója” (= *Maros*) kérdésre a négy moldvai kutatópont közül csupán egyen, Pusztinán (N: 2) tudták a választ. Ugyanez a helyzet a következő kérdéssel is: „Melyik folyó folyik Kolozsvárnál?” (= *Szamos*), tehát a jelenség nem a véletlen műve. Az okok elemzésébe itt nincs módom belemélyedni, de nyilván figyelembe kell venni az erdélyi és a moldvai emberek névismeretének történelmileg eltérő alakulását és a legújabb kori iskolázás tartalmi, kulturális tényezőit is. – Talán nem véletlen az sem, hogy a névismeret szórványos hiányának egyéb esetei részben a folyóktól távol eső kutatópontokon jönnek elő: adathiányt jelez az atlasz a *Maros* térképlapján a szamosháti Egriben (B: 1), a *Szamos* térképlapján a bánási Végváron (O: 2). Ellenpéldának állítható esetleg a *Szamos* lapján a mezőségi Sófalva, ahol a folyó közelsége miatt a névismeret hiányáról nem beszélhetünk, hanem valamilyen, az adatközlővel, illetve más gyűjtéslélektani tényezővel összefüggő problémáról van szó, akárcsak a székelyföldi Datk esetében, ahol egyik kérdésre sem sikerült választ kapni.

A mondottakkal kapcsolatban két megjegyzés mindenképpen idekívánkozik. 1. Ellenőrző gyűjtésekkel e – nem számos – adathiány talán csökkenthető lett volna. Tudjuk azonban, hogy a munkacsoportra tervezett és méretezett atlaszvállalkozást végül egy ember, Murádin László vitte végig, aki a mostoha politikai és anyagi viszonyok ellenére több évtizedes erőfeszítéssel a magyar nagyatlaszt (MNyA.) megközelítő mennyiségű adatot gyűjtött, de az ellenőrző kiszállásokra már csak korlátozott lehetősége volt. 2. Adattára ennek ellenére igen megbízható – a nyelv- földrajzi gyűjtés szokásos lehetőségein belül. Vagyis: ha valaki például arra a kérdésre, hogy „Melyik folyó folyik Kolozsvárnál”, nem tud válaszolni, még nem következik az, hogy névismeretéből, szókincséből teljesen hiányzik ez a tulajdonnév. Inkább arról van szó, hogy a ritkábban használt, passzív(abb) állományban foglal helyet; vagy éppen az aktívban, de az ilyen típusú, „műveltségi” kérdés leblokkolást is előidézhet egyes adatközlőknél gyűjtési szituációban. A terepmunkára fordítható idő, energia függvénye az is, hogy egy településen az alaki és lexikai változatok milyen bőségét rögzítheti a gyűjtő. Esetünkben meg kellett elégednie a legjellemzőbb adat, illetve néhány fontos változat közlésével.

b) Toldalékos helynevekre négy példát találtam: a *Kolozsvár* és *Marosvásárhely* városnév helyragos alakjait: 1477. *Kolozsváron*, 1478. *Kolozsvárra*, 1479. *Marosvásárhelyen*, 1480. *Marosvásárhelyre*. A hol? kérdésre válaszoló lapok elsőrendű információja az, hogy mely vidékeken használják még az archaikusabb, *-t* lokatívuszragos megoldást. Legerősebben a mezőségi nyelvjárásterületen tartja magát: egy északkeleti sáv kivételével a *Kolozsvárt* forma a fő vagy kizárólagos változat. A Székelyföld nagy részén és Moldva értékelhető kutatópontjain a *Kolozsváron* alak járja, a *-t* ragos nevek a Mezőséggel érintkező nyugati sávban találhatóak. (Vajon a korai székely telepések nyelvére mi lehetett a jellemző?) Ez az alakotani archaizmus a történelmi Erdély határait egy kivételtől eltekintve nem lépi át. A kivétel az érmelléki Érköbölkút, ahol az *-n* ragos változat mellett (még?) a *-t* is felbukkan. Jó lenne tudni e hapax forrását, hisz akár irodalmi transzszilvánizmusként is eljuthatott erre a helyre. Hasonló a *Marosvásárhelyt* forma nyelvöldrajzi helyzete, azzal a különbséggel, hogy az archaikus megoldás a Székelyföldnek jóval nagyobb hányadát birtokolja, ék alakban keleten egészen Kászonig, délen Krizbáig elnyúlva. A patkó alakban ívelődő *-n* ragos terület és a benne ék alakot képező, nyugatra szélesedő *-t* ragos képlet azt sugallja, hogy ez az – általános nyelvtörténeti szempontból – régiségnek értékelhető jelenség (*-t*) a Székelyföldön regionális innovációként is megjelenhetett (vagyis másodlagosan, a Mezőségről terjedt át).

A *-t* lokatívuszrag latívuszi párja az *-á/-é* lenne (pl. *Kolozsvárá*), de ennek nyomait már egyetlen nyelvjárásunk sem őrizte meg, így a *Kolozsvárra*, *Marosvásárhelyre* lapjai is lényegében fonetikai vagy morfofonetikai jellegűek. A *Kolozsvárra* térképén például jól szemlélhető a Mezőség nyugati felében érvényesülő *á* utáni *o*-zás (*Kolozsvárró* stb.) vagy a Küküllők és a Felső-Maros vidékén jellemző hangsúlyos *a*-zás (*Kalazsvárra*). A *Marosvásárhelyre* lapján figyelemre méltó a *-re* rag hosszú (*-ré*), illetve félhosszú realizációja zömmel a Székelyföld területén.

B) Személynevek

a) Alapalakban szereplő keresztnevek a *Károly* (1412.) és a *Mihály* (1429.). Adathiányt nem jeleznek a térképek, ismert nevekről van szó. Mindkét lapon szá-

mos hangtani regionalizmus tanulmányozható. Ilyen például a *Károly a*-zása az említett mezősi területen, a *j* (<*ly*) nyújtó hatása a második szótagban a magyar-román határtól egészen Csíkiig, a *Káruj*-féle zártabb formák a Székelyföldön és Moldvában, a konzerválódott *ly*-es adatok a csángóknál és néhány archaikusabb szigeten (Lozsád, Oltszakadát), illetve a román hatással magyarázható *l*-esek (Aknaugutag, Szabófalva).

b) A todalékos keresztnévek közül elsőnek említtem az egyszerű *-é* birtokjelles *Mihályé* (1430.) alakot, amely a *ly/j* fonémákon kívül az *-é* rövidülésének és diftongálásának eseteivel kínálkozik hangtani vizsgálatra. *-É* birtokjelles megoldások tanulmányozhatók még a következő *-ék* képzős neveken: *Erzsiéké* (1417.), *Józsikéké* (1425.). Az előbbi nevek birtokjel nélkül is megvannak: *Erzsiék* (1416.), *Józsikék* (1424.). A *-nott*, *-nól*, *-ni* családi helyhatározóragok, illetve fonológiai és morfológiai alternánsaik vizsgálhatók a következő tulajdonnévi alapú lapokon: 1413. *Erzsitől*, 1414. *Erzsihez*, 1415. *Erzsinél*, 1418. *Erzsiéktől*, 1419. *Erzsiékhez*, 1420. *Erzsiéknél*; 1421. *Józsitól*, 1422. *Józsikhoz*, 1423. *Józsínál*, 1426. *Józsiektől*, 1427. *Józsiekhoz*, 1428. *Józsieknál*, 1432. *Sándoréknál*, 1433. *Sándoréktól*, 1434. *Sándorékhoz*; 1435. *Ferencnél*, 1436. *Ferenchez*. A kérdésnek alapos tanulmányt szentelt MURÁDIN LÁSZLÓ (A *-ni*, *-nitt*, *-nül* ~ *-nül* határozórag-csoport funkciója és erdélyi elterjedtsége: NyIrK. 10 [1966]: 45–59), s ez mentesít a részletek taglalása alól.

Az atlasz a következő keresztnévek becéző alakjai után érdeklődik: *Erzsébet* (1446. *Erzsi*), *Katalin* (1447. *Kati*), *István* (1448. *Pista*), *Anna* (1449.), *György* (1450. *Gyuri*), *János* (1451. *Jani*), *Mária* (1452. *Mari*), *József* (1453. *Józsik*). A becézés változatossága folytán ezek a térképek az atlasz legadatgazdagabb lapjai közé tartoznak. Névtani szakirodalmuk ugyancsak tekintélyes. (A 70-es évekig terjedő összegzésüket I. HAJDÚ MIHÁLY kiváló könyvében: Magyar becézőnevek (1770–1970). Bp., 1974. 18–25, különösen a SZABÓ T. ATTILA munkásságára vonatkozó részt: 24. l., továbbá a magyar névtudományi konferenciák idevágó áttekintéseit; legutóbb: B. GERGELY PIROSKA: MNyTK. 209. sz. 10–23.) Érdemes lesz a jövőben az idevágó térképeket külön tanulmányban elemezni. Az alábbi megjegyzéseket csak rövid tallózásnak szánom. (Nyomdatechnikai okokból a neveket egyszerűsített, fonematikus átírásban közlöm.)

1146: Az *Erzsi* lapján a leggyakoribb *Erzsike* mellett feltűnnek nem illeszkedő *Erzsika*, *Bözsika* változatok is, melyeknek fő fészke a Dél-Szilágyság és Kalotaszeg, de szigetszerűen felbukkannak északon (C: 2, Aknaugutag) és keleten (M: 8, Csíkjenőfalva, U: 4, Kézdiálmás) is. Az *Erzsikó* ~ *Erzsiko* tipikusan mezősi képzés, nyilván innen jutott el a mezősi gyökerű nyelvjárászigetre, Köröstárkányra (J: 2) is. A ritkább alakulásmódokra érdekes példák a következők: *Penydzsi* (E: 12, K: 5), *Pendzi* (E: 9), *Penydzsó* (G: 1), *Özsi* (T: 11), *Pöri* (P: 1), *Zsóki* (E: 6), *Dzsiika* (T: 5) stb.

1147: A *Kati* lapján a *Katika* zömmel a gyűjtőterület nyugati felében található, a Székelyföldön szórványos, a Mezőségeen pedig egy kivételtől eltekintve (G: 1) hiányzik. Érdekes, hogy viszont a *Katica* változat Moldva kivételével általánosnak tekinthető. A *Katikó* ~ *Katiko* – az *Erzsikó*-hoz hasonlóan – mezősi kötöttségű. A ritka megoldások közül megemlítem a következőket: *Ka* (T: 12), *Kicsi Ka* (T: 11), *Ketácska* (S: 1).

1448: A *Pista* lapján az *Istvánka* meglepően széles körű elterjedtséget mutat: Moldvától a magyar–román határig szinte mindenütt megtalálható, a gyűjtőterület délnyugati csücske kivételével, ahol a *Pistika* forma járja. Érdekes adalék, hogy az atlasz megjegyzése szerint az *Istvánka* becézőnév Harasztoson (L: 9) a gyerekekre, míg a *Pista* a felnőttekre van lefoglalva. Gyanítom, hogy ehhez hasonló megoszlás más helyeken is létezik. A *-ko* (~ *-kó*) képzős alakok – a fentiekhez hasonlóan – a Mezőségen, valamint egy mezőségi kirajzáson (J: 2, Köröstárkány) találhatóak. A ritkának tekinthető, egyszótagú rövidüléssel *Ist* ugyanott bukkan fel, ahol a *Ka* (< *Ka-ti*) változat (T: 11, 12).

1149: Az *Anna* lapján igen elterjedt formák az *Annus*, *Annuska*. Az *Annuska* a Székelyföldre és a székelyes moldvai nyelvjárásokra jellemző. A *Kisó* a Mezőségen és a Kis-Szamos mentén, a *Kisanna*, *Kicsi Anna* Kalotaszegen és a Mezőség nyugati részén mutatkozik. Újra feltűnnek a T: 11–12 kutatópontokon az egyszótagú rövidülések: *Ann*. A ritka megoldások közé tartoznak pl. a következők: *Nusi* (D: 6, F: 6, T: 6), *Nucika* (O: 1), *Nócikó* (T: 5).

1450: A *Gyuri* lapján a *Gyuri*, *Gyurika*, *Gyurka* a leggyakoribb változat. A *Gyurica* a gyűjtőterület északnyugati régiójára, főleg a Szamos vidékére jellemző, a magas hangrendű becézők pedig a keletre. Ezen belül például a *Györgyike* a Közép-Mezőségről kiindulva a Küküllők vidékén át – a Székelyföldet átugorva – a csángókig hatol, a *Györi*, *Györike*, *Györke* a Székelyföldre lokalizálható. Az egy-szótagú *Győ* változat szokás szerint a T: 11–12 jellemzője. (Az ómagyar *Győ* személynevek egy része talán nem is török eredetű?) „Gazdát cserélt” becézőnevekre is van példa: a *Gyuszi*, *Gyuszika* a *György* diminutívuma lehet, főleg a gyűjtőterület nyugati sávjában.

1451: A *János* becézői közül általánosnak mondható pl. a *Jani*, *Jancsi*, *Janika*, *Jancsika*. A gyakoriak közé tartozik még a *Jánoska* is, amely a délnyugati régió kivételével mindenhol képviselve van. A korábbi megállapításokkal összhangban *-kó* (~ *-ko*) képzős alakokat is találunk a Mezőségen és Köröstárkányban, egyszótagos rövidüléseket Kóborban és Halmágyon (T: 11–12: *Ján*).

1452, 1453: A *Mária* és *József* becézői közül helyhiány miatt csak néhány ritkább, érdekes adatot szemelgetek (lokalizáció nélkül): *Mici*, *Maci*, *Miriko*, *Máko*, *Mányi*, *Jóskuca*, *Josku*, *Júzika*.

C) Tulajdonnevek alapjául szolgáló közszók

A névkutatás számára a szókincsnek azon elemei, csoportjai is különleges figyelmet érdemelnek, amelyek fő létformája nem tulajdonnévi, de kisebb-nagyobb mértékben nevesülésre hajlamos. Legismertebb csoportjaik a földrajzi köznevek, a foglalkozásnevek, illetve a külső és belső emberi tulajdonságok megnevezései. Ezek körét – ismervén a helynévadás vagy a ragadványnévadás hallatlan változatoságát – szigorúan behatárolni nem lehet. Itt csupán egy bő válogatást adok az atlaszból már hozzáférhető példák közül.

Földrajzi köznevek: 2. *mező*, 176. *rét*, 594. *legelő*, 1121. *forrás*, 1122. *csorgó*, 1123: *patak*, 1124. *folyó*, 1126. *örvény*, 1130. *pocsolya*, 1131. *tó*, 1149. *gödör*, 1150. *hegy*, 1151. *domb*, 1152. *hegyoldal*, 1155. *völgy* stb.

Személynévi közszók: foglalkozásnevek: 588. *csordás*, 589. *gulyás*, 497. *juhász*, 537. *kanász*, 1055. *kovács*, 1056. *asztalos*, 1058. *kerekes*, 1059. *kőműves* stb.; külső és belső tulajdonságra utaló melléknevek: 1233. *félkarú*, 1280. *falánk*,

1281. *kákabélű*, 1283. *nyalakodó*, 1284. *gyáva*, 1286 *bátor*, 1289. *izgága*, 1290. *haragos*, 1291. *makacs*, 1292. *kényes*, 1293. *irigy*, 1294. *fősvény*, 1296. *részeges*, 1298. *kacérkodó*, 1299. *felületes*, 1300. *habari*, 1301. *szófukar*, 1302. *pletykás*, 1303. *csúfszájú*, 1304. *büszke*, 1305. *serény*, 1311. *lusta*, 1313. *buta*, 1314. *okos*; stb. (Még az igék között is lehet névtanilag érdekes, gondoljunk csak az emberi cselekvésekre utalókra, amelyekből igenevet képezve ismét névalkotó jelzők, azokból pedig ragadvány-, illetve családnevek keletkezhetnek, pl. 1347. *mosolyog* :-> *mosolygó*, 1348. *dadog* :-> *dadogó(s)* stb.)

E szócsoportok részletes nyelvföldrajzi és onomasztikai elemzése szintén önálló tanulmányt kíván. Kommentárra kiválasztott lapjaim a következők:

1124: *folyó*: Érdekes, hogy a *folyó*, *folyóvíz* lexémán kívül több helyen köznevesült tulajdonnevet jelez az atlasz, olyat, amely a településhez közel eső folyó nevéből alakult: E: 7, F: 2: *szamos*, *szamas*, K: 2: *aranyas*, L: 8, 11, 12: *nyárad*, M: 6, 13–16: *küküllő*, M: 8: *otviz*, T: 12: *ót*, *zót*, T: 16: *ót*. Jó lenne tudni, hogy ezek a különleges esetek névtörténeti, névszociológiai szempontból hogyan magyarázhatók, milyen szilárd a nyelvi státusuk, milyen jelentéstani viszonyban vannak más, köznévi eredetű szinonimákkal; stb.

1130: *pocsolya*: A belső-erdélyi vidékeken és Moldva déli részén a *tó* lexémával is jelölhetik ezt a fogalmat. Ennek kicsinyítő képzős származéka a *tócsa*, amely főleg a *tó* nyelvföldrajzi tartományainak peremén helyezkedik el. A Küküllők vidékén, ahol a *tócsa* és a *pocsolya* változat nagyjából azonos súllyal van jelen, kifejlődött egy kontaminációs *tocsoja* alak is. Ez szép példája annak, hogy a változatok harcában nemcsak az egyik vagy másik résztvevő győzhet, hanem egy harmadik, „kompromisszumos” megoldás is felülkerekedhet.

1058: *kerekes*: A foglalkozásnevek között szép, plasztikus nyelvföldrajzi képet mutat a kereket készítő iparos neve. A főváltozat a *kerekes*, amely Kalotaszegtől a Keleti Kárpátokig szinte kizárólagos lexéma. A Székelyföldön három kutatóponton *kerekesmestér*, egy helyen *mestörembör* áll helyette. Moldvában változatos a képlet: a *kerekes* mellett *lemnár*, *szekermester*, *kerekcsináló* is előfordul. A Nagy-Szamostól északra, valamint a Körösök, a Túr és a Felső-Tisza vidékén a *kerég-gyártó* megnevezés járja. A gyűjtőterület délnyugati csücskében, zömmel az *ö-ző* vidékeken (Bánság, a Maros alsó folyása, a Fehér-Körös vidéke) *bognár*-nak nevezik a kerékgyártót.

Az ilyen esetekben, amikor ennyire tiszta és egyértelmű (és feltehetőleg igen régi) a nyelvföldrajzi megoszlás, okunk van feltenni, hogy a nyelvjárási háttér a névadásban (ragadványnevek, családnevek) is nyomot hagyott. Itt körvonalazódik aztán a névtannal összefüggő néhány további teendő. 1. Megvizsgálandó, mely nyelvatlászok, tájszótárak segítenek a nyelvföldrajzi horizont tágításában, kiterjeszhető-e a dialektológiai kutatás az egész nyelvterületre. 2. Időben (diakroniában) tudjuk-e mélyíteni az elemzést. (Kiváló lehetőség kínálkozik például az Erdélyi szótörténeti tár adatainak kiaknázására, akár nyelvföldrajzi vonatkozásban is.) 3. A dialektológiai anyagot szembeesíteni kell a személy- és helynévtárak adataival. 4. Az összevető vizsgálatok után következtetéseket kell levonni a kapott eredményekből, minél sokoldalúbb magyarázatot adva a nyelvi jelenségek térbeli, időbeli, társadalmi mozgására, egymásra hatására.

JUHÁSZ DEZSŐ